

Paulina MICHALSKA-GÓRECKA

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza

p.michal@amu.edu.pl

OD EWANGELIKA DO PROTESTANTA. DZIEJE LEKSEMÓW W POLSzczyŹNIE

Celem artykułu jest ukazanie dziejów dwóch leksemów w polszczyźnie: *ewangelik* i *protestant* – na tle rozwoju polskiej myśli słownikarskiej. Uwzględnienie szerszego tła, jakim w tym przypadku uczyniono rozwój sztuki słownikarskiej, wynika z tego, że „Opis słownictwa od strony znaczeniowej jest niejako też opisem kultury, ponieważ słownictwo można traktować jako zbiór znaków odnoszących się do tych aspektów kultury, które dana społeczność traktuje jako stabilne i ważne dla jej funkcjonowania”¹. Ponadto „Słowniki – skarbnice językowe – są także zwierciadłem świata i ludzi w ich historycznym rozwoju”². Krystyna Siekierska zwraca uwagę na to, że nie każdy słownik odbija rzeczywistość w ten sam sposób. Oczywiście jest, że im słownik dotyczy późniejszego okresu, tym większym materiałem dysponuje jego twórca i z tym mniejszymi boryka się problemami przy odczytywaniu tego materiału. Według badaczki „najwierniejszym odbiciem rzeczywistości są słowniki jednego autora”, bowiem uwzględniony w nich materiał jest „podporządkowany osobowości twórcy, jego świadomości językowej i zasobowi jego leksyki”³.

¹ T. Piotrowski, *Słowniki języka polskiego*, w: *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin 2012, wyd. 4, s. 602.

² K. Siekierska, *Rzeczywistość w słownikach Knapiusza i Troca*, „Prace Filologiczne” XXXVII, 1992, s. 259.

³ K. Siekierska, *Rzeczywistość w słownikach Knapiusza i Troca*, op. cit., s. 259–260.

Obydwa analizowane leksemy pojawiły się w polszczyźnie w wieku XVI w związku z ruchem reformacyjnym⁴. Ferment w Kościele katolickim spowodowany wystąpieniem w 1517 roku Marcina Lutra widać w zachodniej i północno-zachodniej Polsce już kilka lat później – na początku lat 20. XVI wieku⁵. Nowa sytuacja religijna znalazła odzwierciedlenie w języku⁶, zaistniała bowiem realna potrzeba nazwania wyznawców nowo powstałych konfesji. Z jednej więc strony tworzyły się nazwy potrzebne do określenia własnej tożsamości samym wyznawcom, np. nazwa *ewangelik*. Z drugiej zaś strony nazwy pokazujące negatywny lub nawet wrogi stosunek do nich ze strony katolików, a także nowe znaczenia nazw znanych już polszczyźnie, np. *kacierz* czy *odszczępieniec*⁷. W miarę upływu czasu obydwie grupy nazw powiększały się. W wyniku rozłamu wśród zwolenników reformacji powstawały kolejne konfesje, a wraz nimi nazwy takie, jak np. *kalwinista* czy *kalwin*. Mimo zaś tolerancji wyznaniowej, albo właśnie ze względu na nią, druga połowa XVI wieku obfitowała w polemiki religijne, które przyniosły kolejne nazwy pokazujące stosunek katolików do nowinek religijnych i ich wyznawców.

Żaden z dwóch omawianych leksemów nie występuje w trzech dużych słownikach powstałych w dobie średniopolskiej, na którą przypada ruch reformacyjny, kontrreformacyjny oraz ostateczny kres słynnej w całej Europie tolerancji religijnej. Mowa oczywiście o dziełach Mączyńskiego, Knapiusza i Troca.

Brak owych nazw w *Leksykonie* Jana Mączyńskiego może zaskakiwać, zważywszy na fakt, iż był Mączyński gorliwym protestantem⁸. Wyraził

⁴ W dobie staropolskiej znany był tylko leksem *ewanjelista* (*ewangelista*) rozumiany jako 'autor Ewangelii', zob. *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk i in., t. 2, Wrocław-Kraków-Warszawa 1956–1959, s. 348–349.

⁵ J.A. Gierowski, *Historia Polski 1505–1764*, Warszawa 1988, s. 55.

⁶ Teresa Smólkowa pisze: „Wśród czynników powodujących zwiększenie się liczby nowych wyrazów i nowych znaczeń wyrazowych najważniejsze są dwa: konieczność nazwania nowych przedmiotów, zjawisk, zawodów, pojęć itp. oraz chęć wyrażenia stosunku człowieka do różnych obiektów rzeczywistości, często mających już wcześniej ustalone nazwy (ten sam wyraz może jednocześnie nazywać jakiś obiekt i przekazywać stosunek mówiącego do tego obiektu). Potrzeby nominatywne wynikają więc z przyczyn obiektywnych, z potrzeb komunikacji językowej, i z przyczyn subiektywnych, psychologicznych” (T. Smólkowa, *Nowe słownictwo polskie, w: Współczesny język polski*, op. cit., s. 397).

⁷ Obydwa notowane od XV wieku (zob. B. Walczak, *Mały słownik etymologiczno-histeryczny kacerstwa polskiego*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Literacka” III (XXIII), 1996, s. 12–15).

⁸ Zob.: H. Barycz, *Jan Mączyński, leksykograf polski XVI wieku*, „Reformacja w Polsce” III, 1924, s. 224–226; Z. Klemensiewicz, *O Janie Mączyńskim w czterechsetlecie jego dzieła*, „Język Polski” XLIV, 1964, nr 2, s. 65.

to zarówno w dedykacji do króla – w postaci pochwały reformacji, jak i w treści słownika⁹, a samo przedsięwzięcie miało poparcie króla Zygmunta Augusta sprzyjającego reformacji¹⁰. Mączyński wiele lat spędził na podróżach po zachodniej Europie, w trakcie których miał okazję przebywać z najważniejszymi osobistościami epoki, ludźmi, którzy rzeczywiście mieli wpływ na kierunek reformacji, np. z Filipem Melanctonem, i studiować w tak znaczących miejscach jak Wittenberga czy Zurych¹¹. Ponadto słownik ukazał się w Królewcu – swoistym centrum protestantyzmu, oddziałującym na północną Polskę i Litwę¹². Z drugiej jednak strony słownik ukazał się w roku 1564, czyli w czasie, gdy nowy leksem *ewangelik* dopiero wchodzi do tekstów w związku z rozwojem polemik religijnych (co pokazuje materiał *Słownika polszczyzny XVI wieku*), a ukończony zaś został kilkanaście lat wcześniej, już w roku 1546¹³. Nazwy tej mógł zatem Mączyński nie odnotować, gdyż w polszczyźnie była jeszcze zbyt świeża.

W przypadku XVII-wiecznego *Thesaurusa* Grzegorza Knapiusza, który niejako zastąpił leksykon Mączyńskiego, gdy ten trafił na indeks książek zakazanych właśnie za wspomniane aluzje protestanckie¹⁴, powód wydaje się zgoła odmienny. Być może leksykograf – będący jezuitą i na potrzeby kolegiów jezuickich tworzący słownik¹⁵ – uznał, że owe nazwy „heretyków” nie są w nim potrzebne. *Nowy dykcjonarz* Michała Abrahama Trotza natomiast ukazał się w 1764 roku. XVIII stulecie to czas ostatecznego ograniczenia praw innowierców (1717) i rozwój szkolnictwa pijarskiego (od roku 1740 funkcjonuje warszawskie Collegium Nobilium), w czym można upatrywać jednej z przyczyn nieodnotowania leksemów. W trzech średniopolskich leksykonach nie odnotowano także nazw po-

⁹ H. Barycz, *Jan Mączyński, leksykograf polski XVI wieku*, op. cit., s. 240–241; *Leksykon łacińsko-polski Jana Mączyńskiego: wybór tekstów – opracowanie*, oprac. H. Barycz, W. Kuraszkiewicz, I. Lewandowski, Lublin 1996, tu zwłaszcza rozdział I. Lewandowskiego, *Leksykograficzne założenia i wzory*, s. 91.

¹⁰ H. Barycz, *Jan Mączyński, leksykograf polski XVI wieku*, op. cit., s. 226; J.A. Gierowski, *Historia Polski...*, op. cit., 57.

¹¹ Z. Klemensiewicz, *O Janie Mączyńskim w czterechsetlecie jego dzieła*, op. cit., s. 65; H. Barycz, *Jan Mączyński, leksykograf polski XVI wieku*, op. cit., passim.

¹² J.A. Gierowski, *Historia Polski...*, op. cit., 56.

¹³ Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, Warszawa 2002, wyd. 8, s. 353.

¹⁴ Z. Klemensiewicz, *O Janie Mączyńskim w czterechsetlecie jego dzieła*, op. cit., s. 74.

¹⁵ Zob. J. Puzynina, *„Thesaurus” Grzegorza Knapiusza. Siedemnastowieczny warsztat pracy nad językiem polskim*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1961, s. 8.

kazujących wewnętrzne rozbitcie ewangelików, jak *luteranin* czy *kalwin*. Nie oznacza to jednak, że ich autorzy całkowicie odcięli się od kwestii religijnych, co pokazuje chociażby uwzględnienie w każdym z nich nazw takich jak *heretyk* i *kacierz*.

Nieobecność *ewangelika* i *protestanta* w postaci odrębnych haseł w leksykonach powstałych w XVI, XVII i XVIII wieku, dokumentujących słownictwo współczesne ich twórcom, nie jest równoznaczne z nieobecnością tych nazw w obrębie powiązanych tematycznie haseł, a także w polszczyźnie tego okresu¹⁶. Odsłania raczej osobowość twórcy, o czym była już mowa we wstępie artykułu.

XVI-wiecznych przykładów omawianych leksemów dostarcza *Słownik polszczyzny XVI wieku*. Leksem *ewangelik*, w postaci *ewanjelik*, odnotowano w nim 441 razy¹⁷. W znaczeniu pierwszym, poświadczonym 22 razy, jest to 'wyznawca, szerzyciel ewangelii', np.

Przeto nie **Ewángelicy** są / ále ráczey nieprzyaáciele Ewángeliey / ktorzy z bezbożnym Aëriuszem powiaáaią / że zá vmárle nie ma býc ofiaára czynioná. *WujJud 228v*

W znaczeniu drugim, które pojawiło się w związku z reformacją, *ewangelik* to 'zwolennik reformacji; luteranin, kalwin', poświadczony 419 razy, np.

áby się pokazało iż wśzytko piśmo S. wśzędý iejt zá Kátholikámi / przeciwo tym / ktorzy się rzkomo Jámeo piśmá trzymáaią / y przeto się **Ewángelikámi** názywáaią *WujNT przedm. 26*

Wyraz *ewangelik* pochodzi od łac. *evangelicus* i oznacza 'związany z Ewangelią' (od gr. *euangelikós*)¹⁸. Nazwanie wyznawców nowej doktryny *ewangelikami* nawiązywało do jednej z jej podstawowych zasad – zasady *sola Scriptura*, czyli *tylko Pismo*¹⁹. Zgodnie bowiem z ideą luteranizmu jedyną podstawą wiary jest Biblia. Luter nauczał, że należy wierzyć wyłącznie w to, co zawiera Pismo Święte i odrzucić wszystko to, co jest z nim

¹⁶ Za przykład niech posłuży późniejsza, bo XIX-wieczna, *Encyklopedia powszechna Orzelbranda*, w której nie odnotowano odrębnych haseł *ewangelik* i *protestant*, ale w hasłach *Ewangelicki Kościół* oraz *Ewangelicki Kościół w Polsce* obydwie leksemy są używane (t. 8, Warszawa 1861).

¹⁷ *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Mayenowa i in., t. 6, Wrocław 1972, s. 577–578.

¹⁸ *Słownik wyrazów obcych*, red. J. Tokarski, Warszawa 1980, s. 205.

¹⁹ Zob. *Encyklopedia katolicka*, red. naukowa S. Wilk, t. 16, Lublin 2012, s. 527.

sprzeczne²⁰. Do pochodzenia nazwy *ewangelik* odwoływali się w owym czasie najważniejsi szermierze katolicyzmu, m.in. Jakub Wujek w *Nowym Testamencie*:

(... przeciwko tym) ktorzy Źię rzkomo Źámego piŹmá trzymáią / y przeto Źię **Ewángelikámi** nazywáią: gdyŹ poprawdźie nie Ewángeliey / ále mozgu i widzenia Źwego / ábo miŹtrzew Źwoich / Lutrá / Kálwiná / Serwetá ábo AriuŹzá mocno Źię trzymáią. *WujNT 26 (kartoteka)*

Wujek w *Nowym Testamencie* używał też nazwy *nowanjelik*, która z jednej strony pokazuje związek z Ewangelią, z drugiej podkreśla nowe użycie tej podstawy leksykalnej, np.

iŹ Luter y z vczniámi Źwemi [...] zgołá ten liŹt [Źw. *Jakuba*] odrzućić / [...] Kálwin lepak z Źwemi ma gi zá pewne piŹmo y zá Źłowo BoŹe. Tákci Źię zgdzáiá **Nowángelikowie** w ták powaŹney rzeczy. (*marg*) Zgodá odŹzczepieńcow *WujNT 790*

Według materiałów słownikowych najstarsze poświadczenia nazwy *ewangelik* pochodzą z początku lat 60. XVI wieku. Po raz pierwszy została użyta przez Stanisława Orzechowskiego w utworze *Rozmowa okołó egzekucyjey* z 1563 roku. W roku kolejnym leksemu użyto również w *Quincunx* Orzechowskiego, w anonimowym tekście *Proteus abo odmieniec* oraz w *Kronice wszystkiego Źwiata* Marcina Bielskiego. Wydawać by się mogłó, Źe tak znaczna liczba XVI-wiecznych poświadczeń (ponad 400) wskazuje na szybkie popularyzowanie się nowego leksemu w tym czasie. Okazuje się jednak, Źe zdecydowana wiékszóŹ przykładów pochodzi z dwóch wspomnianych utworów Orzechowskiego i wynika z przyjętej przez autora formy dialogu (*ewangelik* jest jednym z rozmówców):

[...]
EWANGELIK CoŹ wŹdy myŹliŹ miły PapiŹto
PAPIEZNIK Nic dobrego omylni ku / chćiałem rzec Ewánieliku miły.
EWANGE.[lik] O nie nowináć wam o złyeh rzeczách myŹlić²¹.
[...]

²⁰ S. Markiewicz, *Protestantyzm*, Warszawa 1982, s. 55.

²¹ S. Orzechowski, *Rozmowa albo Dyalog okołó Exequucyey Polskiej Korony*, [brak miejsca wyd.] 1563, s. 13 (wg numeracji skanu), on-line: <http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/doc/content?id=3485> (dostęp: 2.06.2016).

Wcześniej niż nazwa *ewangelik*, bowiem już na początku lat 50. XVI wieku, widoczne są w tekstach nazwy odnoszące się do zwolenników Lutra, takie jak: *luteran* (130 poświadczeń), *luteryjan* (70), *luter* (47) i *luterysta* (2). Używał ich w pierwszym wydaniu *Kroniki* Marcin Bielski (1551), Marcin Kromer w trzech rozmowach dworzanina z mnichem (1551–1553) oraz Stanisław Murzynowski w utworze *Historyja żaloszna ... o Franciszku Spierze* (1551).

XVI stulecie to również czas, gdy w polszczyźnie pojawiła się nazwa *protestant*, wywodząca się od łac. słowa *protestans* – ‘oświadczający’²². W materiałach *Słownika polszczyzny XVI wieku* leksem ten odnotowano zaledwie 2 razy, w dwóch podznaczeniach²³:

a. *Przed sądem* (1):

PROTESTATIAE téż do Aktu świadectw należą: Iuż teraz **Proteftántom** takim nie ząwżfe dowodu przykázuią *SarnStat 1288*

b. ‘Określenie wyznawców luteranizmu (w związku z ich protestem na sejmie w Spirze 1529 r.)’ (1):

V Pikártow / Huřow / Nowokrzczeńcow / Sákrámentarzow / Lutheranow **Proteftántow** / y wřřfech inych / ktorzy řyfe od nas odłócząyą / wřřřyřtko řyfe odmyeniło? *KromRozm III 14v*

Marcin Kromer w utworze pt. *Mnicha z dworzaninem rozmowa trzecia* z roku 1553, pisząc o heretykach, wymienia m.in. *luteranów protestantów*, nawiązując tym samym do bardzo istotnego w dziejach tej doktryny wydarzenia. Podczas sejmu w niemieckim Spirze 19 kwietnia 1529 roku książęta i przedstawiciele mieszczaństwa zaprotestowali przeciwko ograniczeniu wolności wyznania²⁴. Pierwotnie więc *protestantami* byli tylko ci zwolennicy doktryny Lutra, którzy wyrazili protest w Spirze. Zostali w ten sposób nazwani przez swoich przeciwników, sami siebie określali jako *virii boni*²⁵. Utworzenie tej nazwy było ściśle związane z sytuacją religijną w Niemczech, w których zwolennicy reformacji to głównie zwolennicy samego Marcina Lutra (por. niem. *der Protestant*). Według histo-

²² *Słownik wyrazów obcych*, op. cit., s. 608.

²³ *Słownik polszczyzny XVI wieku*, op. cit., t. 30, Warszawa 2002, s. 457.

²⁴ Z. Wójcik, *Historia powszechna. Wiek XVI–XVII*, Warszawa 2012, wyd. 12, s. 188.

²⁵ *Encyklopedia katolicka*, op. cit., s. 526–527.

ryków „od tego momentu zwolenników reformacji nazwano protestantami”²⁶. Materiał zgromadzony w słowniku pokazuje, że w odniesieniu do polszczyzny proces upowszechniania się leksemu *protestant* i semantycznego utożsamiania obydwu analizowanych leksemów trwał znacznie dłużej.

Mimo że nazwa *protestant* pojawiła się w tekstach 10 lat wcześniej niż nazwa *ewangelik*, nie przyjęła się w piśmiennictwie drugiej połowy XVI wieku. Leksemem regularnie używanym od początku lat 60. był *ewangelik*, używany m.in. przez Orzechowskiego, Wujka, Skargę, Reja czy Bielskiego. Bielski, poświęcając wiele stron swojej *Kroniki* (1564) Lutrowi, jego zwolenników w kontekście protestu na sejmie w Spirze nie nazwał jeszcze *protestantami*, lecz użył łac. formy *protestantes*:

[...] á tu ſie poczęło thowárzyſtwo oſwiáczone Luterow ktore zowiemy **proteſtántes** / iż ſie przed Senatem oſwiadczyli Ewángeliey nieodſtępować / a nie iedno w Niemcech / ale i po inych kráinach. Ferdinandus Krol wyjeďł był z rady niźli ſie oſwiadcźali / potym oni proteſtántes położyli ápeláćjã ſpiſaná / iż nieprzyimuią żadneo Dekretu ani uchwały ktora ſie ſtáła w Spirze [...]”²⁷.

Kolejną obok *ewangelika* nazwą odnoszącą się do wszystkich zwolenników reformacji była nazwa *konfesyjonista*. Tak jak Orzechowski upodobał sobie w dialogach nazwę *ewangelik*, tak w Wujkowym *Iudicium* z roku 1570 ponad 900 razy użyto nazwy *konfesyjonista* w znaczeniu ‘wyznawca religii ewangelicko-augsburskiej lub którejś z jej odmian, protestant’ (tak duża liczba użyć również wynika przede wszystkim z przyjętej formy dialogu). Tym sposobem, podobnie jak w przypadku *ewangelika*, większość XVI-wiecznych poświadczeń tej nazwy pochodzi z jednego tekstu.

Obok nazw ogólnych, jak *ewangelik* i *konfesyjonista*, ówczesna polszczyzna obfitowała też w nazwy odzwierciedlające stopniowy rozłam wśród zwolenników reformacji. W latach 60. tworzyły się odrębne leksemy nazywające wyznawców doktryny stworzonej przez Jana Kalwina: *kalwinista* (63 notacje), *kalwinita* (5), *kalwin* (4) lub *kalwinijan* (2). Najwcześniejsze poświadczenia pochodzą z *Quincunx* Orzechowskiego

²⁶ Z. Wójcik, *Historia powszechna...*, op. cit., s. 188.

²⁷ M. Bielski, *Kronika...*, wyd. 3, Kraków 1564, drukarnia M. Siebenaichera, s. 209; on-line: <http://bc.dominikanie.pl/dlibra/doccontent?id=99> (dostęp: 2.06.2016).

z roku 1564. Tworzono także nazwy nawiązujące do konkretnych wydarzeń związanych z reformacją, np. *auszpurczanin*. W pierwszym znaczeniu *auszpurczanin* to 'mieszkaniec Augsburga będącego w okresie Reformacji ośrodkiem ideologicznym jednego z odłamów luteranizmu' (4 poświadczenia), w drugim 'twórca i wyznawca augsburskiego odłamu luteranizmu' (3 poświadczenia), np.

vpominaiąc Książętá y inne / áby [...] ſpołeczności ktore w Norymberku czynili odſtąpili / z właſzczá z Auſzpurcány. *BielKron* 216

Obydwa znaczenia odnoszą się do sejmu w Augsburgu z roku 1530, na którym zwolennicy Lutra przedstawili tzw. *Confessio Augustana* stanowiące wyznanie wiary²⁸.

Przykłady XVII-wiecznych użyć leksemu *ewangelik* przynosi *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*²⁹ oraz kartoteka słownika, łącznie leksem ten udokumentowano kilkunastoma poświadczeniami, m.in. z *Kazań na niedziele* Fabiana Birkowskiego (1623), z *Przewagi elearów...* Wojciecha Dembołęckiego (1623) oraz *Kazań i homilii...* Tomasza Młodzianowskiego (1681), np.

Zowią się tedy ci nowi Apostołowicie **Ewángelikámi** / y ták vdawáią się zá dobre ziárná: á ktoreż lepsze iáko te ktore święta ma Ewángelia? proszę / z ktorey miary zowiecie się **Ewángelikámi**? podobno dla tego iż ná sámej Ewángeliey przestáiecie? Dla tego / odpowiedzą. Jáko; ná samej Ewángeliey przestáiecie wy? to odrzucacie Dzieie Apostolskie / Listy Páwłá ś. Obiáwienie Janá Ewángelisty ś. Proroki / y ostátek Bibliey? Nie odrzucamy tego. Nie odrzucacie; czemuż się tedy nie zowiecie Apostolikámi / Epistolarzámi / Apokálipsikámi / Prophetykámi / Bibliakámi? Lacno odpowiedzą. Chcą zgołá iáko nadáley rozroźnić się od Kátholikow. *BirkNiedz I*, 131

Jedynym późniejszym poświadczeniem, pochodzącym z przełomu wieku XVII i XVIII, jest to z pamiętnika Krzysztofa Zawiszy:

Ludzi zacnych gromada była a najwięcej **ewangelików**³⁰.

²⁸ Z. Wójcik, *Historia powszechna...*, op. cit., s. 188. Od tego dokumentu wyznanie luteranckie nazwano augsburskim (ibidem).

²⁹ <http://sxvii.pl/>.

³⁰ K. Zawisza, *Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy, wojewody mińskiego (1666–1721) wydane z oryginalnego rękopismu i opatrzone przypiskami...*, Warszawa 1862, s. 70; on-line: http://www.wbc.poznan.pl/Content/7409/zawisza_k_pamietniki-228923.djvu (dostęp: 2.06.2016).

Leksem *protestant*, w obydwu funkcjonujących od XVI wieku znaczeniach w materiałach słownika odnotowano 22 razy. Z oglądu nieopracowanego jeszcze materiału wynika, że leksem ten częściej używany jest w znaczeniu pierwszym, tzn. jako synonim opozycjonisty, np.

Zjechali się wszyscy, jak dawny zwyczaj, do biskupa wileńskiego dla umofikowania kontradykcji i protestacji deputatom, gdzie najprzód przeciwko Massalskiemu, wojewodzie mściłowskiemu, przysłemu marszałkowi trybunalskiemu, ułatwione grodzieńskie protestacje. Między innymi **protestantami** różnych sejmików odezwałem się i ja przeciwko brzeskim deputatom³¹.

W interesującym mnie znaczeniu drugim, religijnym, leksemu używa m.in. kaznodzieja Fabian Birkowski w tekście *O Exorbitancyach, KAZANIA DWOIE Przeciwko Niewiernym, Heretykom, Odszczepieńcom, y nowym Politykom, Wierze ś. Kátholickiey Rzymskiey, y Duchowieństwu nieprzyjaciółom*, wydany w Krakowie w roku 1632:

Skoro dopádlí miaft / onę wolność / dla ktorey woiováli ták wiele lat / ták wiele krwi wylali / zburzyli do szczętu / i siebie Jámych oney pozbawili: bo áni Jobie / áni innym dopuŃczáią wolności żadney Religiey obieránia / ále wŃytkim duŃnie roŃkázuią bydź **proteŃtántami** / lubo K'alwiniftami. *Birk.Exorb.1632, s. 16*

Zdaje się, że Birkowski nazwy *protestant* użył jako synonimu nazwy *luteranin*, odnosząc się do wciąż niedawnego protestu w Spirze. Jego kazania ukazują się już jednak w czasie, gdy polemiki religijne po zwycięstwie nurtu kontrreformacyjnego właściwie wygasają. Leksem *protestant* popularyzuje się w owym czasie, ale w znaczeniu opozycjonisty, dlatego utożsamienie się semantyczne dwóch omawianych leksemów nie jest wtedy możliwe.

Pierwsze poświadczenia słownikowe analizowanych nazw przynosi dopiero słownictwo doby nowopolskiej, czyli słowniki opisowe języka polskiego. XIX-wieczny *Słownik języka polskiego* Samuela Bogumiła Lindego notuje leksem *ewangelik*, opatrując go przykładem z XVI-wiecznej *Postylli* Marcina Białobrzeskiego oraz przykładem z XVIII-wiecznego dokumentu urzędowego³²:

³¹ M. Matuszewicz, *Diariusz życia mego*, t. 1, 1714–1757, oprac. B. Królikowski, Warszawa 1986, s. 180. Takie znaczenie leksemu *protestant* – *opozycjonista* – podaje autor diariusza, zob. s. 179.

³² S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 1, Warszawa 1807, s. 620.

Od ewangelii Luteranie nazywają się **ewangelikami**. *Biał. Pst.* 135

Upoważnienie imienia **ewanielikow**. *Vol. Leg.* 573

Jeden przykład tego leksemu pojawia się również pod hasłem *omylnik*³³ (cf. *heretyk, kacierz*). Przykład pochodzi z *Quincunx* Orzechowskiego, jednak z wydania XVIII-wiecznego:

Sąsiad iego, omylnik, nie **ewanielik**, znak męki bożey [tracił] był z krzyża na gruncie iego; Tarnowjki pozwał tego omylnika *Orzech. Tar* 105

Leksykograf odnotował także hasło *protestant*³⁴ definiowane jako 'luter, wyznania Ewanielicko-Augsburskiego, od protestacyi na seymie w Spirze w 1529 R. zanesionej; po pokoju Westfalskim i Ewanielickoreformowanych pod tym nazwiskiem objęto'³⁵. Nie opatrzył go jednak przykładem. Linde w przytoczonej definicji odwołuje się do trzech ważnych wydażeń historycznych związanych z reformacją: do wspomnianych już sejmów w Spirze i Augsburgu, a także do znacznie późniejszego traktatu westfalskiego, z 1648 roku, który rozszerzył postanowienia pokoju augsburskiego (1555), przyznając wolność wyznania również kalwinom³⁶. Tym samym słownikarz zwrócił uwagę na historyczne rozszerzenie znaczenia leksemu *protestant* także na zwolenników Kalwina³⁷. Brak przykładu nie pozwala stwierdzić, czy rozszerzenie znaczenia nastąpiło także w języku. Co ciekawe, jako synonim leksemu *ewangelik* odnotował Linde leksem *luteranin*, synonimem *protestanta* zaś jest według słownikarza *luter*, co pokazuje wciąż istniejącą wariantywność leksemów pochodzących od nazwiska twórcy tej doktryny.

Zanim w Warszawie zaczął ukazywać się sześciotomowy słownik Lindego, w dwujęzycznym Wrocławiu wydano *Słownik dokładny języka polskiego i niemieckiego...* Jerzego Samuela Bandtkiego, który w zamyśle, jak wskazywała dalsza część tytułu, miał być słownikiem o charakterze

³³ S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 2, Warszawa 1811, s. 517.

³⁴ *Ibidem*, s. 1051.

³⁵ Linde nie notuje leksemu *protestant* w znaczeniu pierwszym, ale uwzględnia czasownik *protestować, protestować się* (*ibidem*).

³⁶ Z. Wójcik, *Historia powszechna...*, op. cit., s. 377.

³⁷ Z czasem termin *protestant* jeszcze bardziej rozszerzył swoje znaczenie, obejmując członków wspólnot powstałych przed reformacją, np. braci czeskich, a także powstałych po reformacji, np. zielonoświątkowców. Zob. *Encyklopedia katolicka*, op. cit., s. 527.

podręcznym. Wywodzący się z rodziny luterańskiej³⁸ Bandtkie odnotował w nim tylko hasło *ewangelik*³⁹ (w postaci *ewangielik*), opatrując je synonimem *dissydent*. Kilka dekad późniejszy *Słownik wileński*, również dokumentujący słownictwo XIX-wieczne, także mający charakter podręczny, leksem *ewangelik* (*ewanielik*) notuje w znaczeniu ‘protestant, należący do kościoła reformowanego’, dodając ‘w dawniej Polsce dyssydent’⁴⁰. Z definicji można wywnioskować, że w tym czasie *ewangelik* nie jest już postrzegany negatywnie jako *heretyk* bądź *kacarz*. *Dyssydenta*⁴¹ słownik ten bowiem definiuje jako ‘różniącego się w religii, różnowiercę; protestanta’. Pod hasłem *protestant*⁴² pojawia się w tym słowniku definicja z leksykonu Lindego⁴³.

Drugą dwujęzyczną peryferię, północną, zdominowały kolejne wersje wydawanych w Gdańsku i Królewcu słowników Krzysztofa Celestyna Mrongowiusza. W *Dokładnym słowniku polsko-niemieckim...* autor – ewangelicki kaznodzieja⁴⁴ – odnotował zarówno hasło *ewangelik*⁴⁵, jak i *protestant*⁴⁶. Dwujęzyczne, polsko-niemieckie słowniki ewangelików Bandtkiego i Mrongowiusza powstają w czasie, gdy opozycja katolik – ewangelik przestaje być postrzegana wyłącznie w kontekście religijnym, a ujawnia się kontekst narodowościowy, bowiem wyznanie ewangelickie zaczęło utożsamiać z niemieckością⁴⁷.

Utożsamienie znaczeniowe leksemów ukazuje *Słownik warszawski* powstały w początkach XX wieku. *Ewangielik* (*ewanielik*)⁴⁸ definiowany jest

³⁸ *Polski słownik biograficzny*, red. W. Konopczyński i in., t. 1, Kraków–Wrocław 1935, s. 260–261.

³⁹ J.S. Bandtkie, *Słownik dokładny języka polskiego i niemieckiego do podręcznego używania dla Polaków i Niemców*, Wrocław 1806, t. 1, s. 224; on-line: <https://polona.pl/item/16943/2/> (dostęp: 2.06.2016).

⁴⁰ *Słownik języka polskiego*, red. A. Zdanowicz i in., Wilno 1861, s. 303.

⁴¹ *Ibidem*, s. 274.

⁴² *Ibidem*, s. 1208.

⁴³ Na temat wykorzystania słownika Lindego przez autorów *Słownika wileńskiego* zob. B. Walczak, *Słownik wileński na tle dziejów polskiej leksykografii*, Poznań 1991.

⁴⁴ *Polski słownik biograficzny*, op. cit., t. 22, Kraków–Wrocław 1977, s. 190–192.

⁴⁵ K.C. Mrongowiusz, *Dokładny słownik Polsko-Niemiecki krytycznie wypracowany*, Królewiec 1835, s. 111; on-line: <http://pbc.gda.pl/dlibra/doccontent?id=4766> (dostęp: 3.06.2016).

⁴⁶ *Ibidem*, s. 386.

⁴⁷ Zob. np. O. Kiec, *Historia protestantyzmu w Poznaniu od XVI do XXI wieku*, Poznań 2015, *passim*.

⁴⁸ *Słownik języka polskiego*, red. W. Niedźwiedzki, A. Kryński, J. Karłowicz, t. 1, Warszawa 1900, s. 706.

w nim jako ‘człowiek, wyznający religię ewangelicką; protestant, luter, luteranin; kalwin, kalwinista, reformowany’. *Protestant*⁴⁹ zaś to w pierwotnym znaczeniu ‘ten, co protestuje, opozycjonista’; w znaczeniu drugim ‘wyznawca protestantyzmu, ewangelik, luteranin a. kalwin’⁵⁰. Słowniki powstałe w drugiej połowie XX wieku nie definiują już analizowanych leksemów tak szczegółowo, tym samym nie odwołują się do okoliczności pojawienia się leksemów, zwłaszcza leksemu *protestant*. W słowniku pod redakcją Witolda Doroszewskiego hasło *ewangelik*⁵¹ zostało zdefiniowane bardzo zwięźle – jako ‘człowiek wyznania ewangelickiego’. Definiując hasło *protestant*⁵², leksykograf dwa znaczenia tego leksemu podaje w odmiennej od dotychczasowej kolejności. W znaczeniu pierwszym jest to ‘wyznawca protestantyzmu’, w znaczeniu drugim, opatrzonym kwalifikatorem *dawny, dawniej*, ‘ten, kto zgłasza protest, protestujący’. Jest więc słownik Doroszewskiego ostatnim, w którym odnotowano pierwotne znaczenie leksemu *protestant*. Nie ma potrzeby wymieniać dalszych definicji słownikowych z tego czasu, gdyż są one bardzo podobne⁵³. Wydaje się, że do semantycznego utożsamienia się dwóch omawianych leksemów doprowadził sposób definiowania leksemu *protestant* pomijający okoliczności pojawienia się znaczenia religijnego tego leksemu. Wśród użytkowników języka polskiego zatarła się bowiem pierwotna różnica między nazwami *ewangelik* i *protestant*. Ponadto nie bez znaczenia było także wyjście z użycia pierwotnego, niereligijnego znaczenia tego leksemu.

W najnowszej polszczyźnie, jak notuje *Uniwersalny słownik języka polskiego*, przedstawiciel wyznania ewangelickiego nazywany jest *ewangelikiem*. Nazwa ta używana jest wymiennie z nazwą *protestant*⁵⁴. *Protestant* zaś to ‘wyznawca protestantyzmu’, bez wskazywania formy zamiennej⁵⁵.

⁴⁹ *Słownik języka polskiego*, red. W. Niedźwiedzki, A. Kryński, J. Karłowicz, t. 4, Warszawa 1908, s. 1030.

⁵⁰ Leksemy nie zostały poparte materiałem źródłowym.

⁵¹ *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 1, Warszawa 1960, s. 775.

⁵² *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 7, Warszawa 1965, s. 71.

⁵³ Por. *Mały słownik języka polskiego*, red. S. Skorupka, H. Auderska, Z. Lempicka, Warszawa 1969, wyd. 5; *Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, t. 1 i 2, Warszawa 1978–1979; *Imny słownik języka polskiego*, red. M. Bańko, Warszawa 2000, t. 1–2; *Słownik współczesnego języka polskiego*, red. B. Dunaj, Warszawa 1996.

⁵⁴ *Uniwersalny słownik języka polskiego PWN*, red. S. Dubisz, Warszawa 2008, t. 1, wyd. 2, s. 864.

⁵⁵ *Uniwersalny słownik języka polskiego PWN*, op. cit., t. 3, s. 592.

Dominację leksemu *protestant* nad leksemem *ewangelik* w najnowszej polszczyźnie ukazuje Narodowy Korpus Języka Polskiego⁵⁶. Korpus uwzględnia różne rejestry polszczyzny, bowiem ekscerpcji poddano m.in. literaturę piękną, prasę, Wikipedię, fora internetowe, blogi oraz sprawozdania stenograficzne z obrad Sejmu RP. Teksty pochodzą z przełomu XX i XXI wieku. Korpus można obecnie przeszukiwać za pomocą dwóch wyszukiwarek: Poliqarp i PELCRA. Druga z nich dostarcza więcej możliwości, według niej w Korpusie nazwę *protestant* odnotowano 8570 razy, nazwę *ewangelik* 2480 razy, m.in.

Katolicy z ewangelikami

Podczas uroczystości pogrzebowych w intencji Papieża Jana Pawła II ulice Kępna opustoszały. Piątek był dniem wolnym od pracy w urzędach samorządowych. Nie pracowały też prywatne firmy. Tłumy mieszkańców zgromadziły się w kościele pw. św. Marcina, gdzie na telebimie transmitowano liturgię z Watykanu. Wśród rzeszy katolików byli też **ewangelicy**. Dzień wcześniej kilka tysięcy osób uczestniczyło w apelu jasnogórskim na ul. Jana Pawła II w pobliskim Baranowie. Po modlitwie ludzie utworzyli gigantyczny łańcuch oświetlony płonącymi zniczami. „Gazeta Poznańska” 2005, 9 kwietnia

Rozgarty (powiat toruński)

Rozgarty – wieś w Polsce położona w województwie kujawsko-pomorskim, w powiecie toruńskim, w gminie Zławieś Wielka. W latach 1975–1998 miejscowość należała administracyjnie do województwa toruńskiego. Większość mieszkańców wsi stanowią wierni Kościoła Rzymskokatolickiego, należący do Parafii pod wezwaniem Matki Bożej Królowej Męczenników Polskich w Przysieku. **Protestanci** mieszkający w Rozgartach należą głównie do Zboru Kościoła Ewangelicznych Chrześcijan w Toruniu. *Wikipedia.pl*, 8 grudnia 2008

Należy podkreślić, że większość przykładów odnotowanych w Korpusie pochodzi z Internetu, dlatego materiał w nim zgromadzony pokazuje przede wszystkim tendencje leksykalne tego obszaru polszczyzny.

Zebrany materiał pokazuje, że analizowane leksemy – *ewangelik* i *protestant* – pojawiły się w polszczyźnie w tym samym czasie, w połowie XVI wieku. Nazwa *ewangelik* po raz pierwszy została użyta przez Stanisława Orzechowskiego w utworze *Rozmowa około egzekucyjnej* z 1563 roku. Nazwę *protestant* utworzono w związku z protestem zwolenników Lutra na sejmie w Spirze (1529), a jej jedyne XVI-wieczne poświadczenie pochodzi z tekstu Marcina Kromera *Mnicha z dworzaninem rozmowa trzecia*

⁵⁶ <http://nkjp.pl/> (dostęp: 30.04.2016).

z roku 1553. Leksem ten funkcjonował również w znaczeniu nieodnoszącym się do kwestii religijnych, wynikającym z łacińskiej podstawy. Choć nazwa *protestant* pojawiła się w tekstach 10 lat wcześniej, nazwą ogólną stosowaną w odniesieniu do zwolenników reformacji był w piśmiennictwie XVI wieku leksem *ewangelik*, używał jej m.in. Bielski, Wujek czy Skarga. Oprócz *ewangelika* funkcjonowały w tym czasie nazwy z jednej strony odbijające wewnętrzne zróżnicowanie nurtu, jak m.in.: *luteran*, *luterjan*, *luter*, *kalwinista*, *kalwinita*, *kalwin* lub *auszpurczanin*, z drugiej nazwy o znaczeniu ogólniejszym takie jak *konfesyjonista*.

W kolejnych wiekach popularyzował się leksem *protestant*, jednakże przede wszystkim w pierwszym, niereligijnym znaczeniu, jako synonim opozycjonisty. Traktat westfalski (1648) spowodował, że w kontekście religijnym uprawnione stało się rozszerzenie jego znaczenia także na kalwinów. Materiał słownikowy XVII- i XVIII-wieczny dotyczący omawianych leksemów nie pozwala stwierdzić, czy stają się one synonimami już w dobie średniopolskiej. Proces semantycznego utożsamiania się leksemów kończy się w dobie nowopolskiej, co pokazują zarówno słowniki języka polskiego – m.in. przez uproszczenie definicji, jak i najnowsza polszczyzna, odnotowana w Narodowym Korpusie Języka Polskiego. Wydaje się, że owe utożsamienie jest wynikiem przedawnienia się pierwszego znaczenia leksemu *protestant*, po raz ostatni notowanego w słowniku Doroszewskiego, a także wynikiem sposobu definiowania tego leksemu, polegającego na odcięciu znaczenia religijnego od konkretnych wydarzeń historycznych. Ze względu na ograniczenia w budowie wykorzystywanych słowników, przez pryzmat frekwencji można spojrzeć tylko na pierwszy, XVI-wieczny, i ostatni, współczesny, okres funkcjonowania nazw w polszczyźnie. W momencie pojawienia się leksemów w wieku XVI dominującym był leksem *ewangelik*, współcześnie – jak pokazuje wyszukiwarka Korpusowa – popularniejszy jest leksem *protestant*.

BIBLIOGRAFIA

SŁOWNIKI

Bandtkie J.S., 1806, *Słownik dokładny języka polskiego i niemieckiego do podręcznego używania dla Polaków i Niemców*, Wrocław, t. 1; on-line: <https://polona.pl/item/16943/2/> (dostęp: 2.06.2016).

- Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*, <http://sxvii.pl/>; oraz kartoteka Słownika.
- Inny słownik języka polskiego*, 2000, red. M. Bańko, Warszawa, t. 1–2.
- Linde S.B., 1807, 1811, *Słownik języka polskiego*, t. 1–2, Warszawa.
- Mały słownik języka polskiego*, 1969, red. S. Skorupka, H. Auderska, Z. Lempicka, Warszawa, wyd. 5.
- Mrongowiusz K.C., 1835, *Dokładny słownik Polsko-Niemiecki krytycznie wypracowany*, Królewiec; on-line: <http://pbc.gda.pl/dlibra/doccontent?id=4766> (dostęp: 3.06.2016).
- Narodowy Korpus Języka Polskiego*, <http://nkjp.pl/> (dostęp: 30.04.2016).
- Polski słownik biograficzny*, 1935, 1977, red. W. Konopczyński i in., t. 1 i 22, Kraków–Wrocław.
- Słownik języka polskiego*, 1861, red. A. Zdanowicz i in., Wilno.
- Słownik języka polskiego*, 1900, 1908, red. W. Niedźwiedzki, A. Kryński, J. Karłowicz, t. 1 i 4, Warszawa.
- Słownik języka polskiego*, 1960, 1965, red. W. Doroszewski, t. 1 i 7, Warszawa.
- Słownik języka polskiego*, 1978, 1979, red. M. Szymczak, t. 1 i 2, Warszawa.
- Słownik polszczyzny XVI wieku*, 1972, 2002, red. M.R. Mayenowa i in., t. 6, Wrocław; t. 30, Warszawa; oraz kartoteka Słownika.
- Słownik staropolski*, 1956–1959, red. S. Urbańczyk i in., t. 2, Wrocław–Kraków–Warszawa.
- Słownik współczesnego języka polskiego*, 1996, red. B. Dunaj, Warszawa.
- Słownik wyrazów obcych*, 1980, red. J. Tokarski, Warszawa.
- Uniwersalny słownik języka polskiego PWN*, 2008, red. S. Dubisz, Warszawa, t. 1 i 3, wyd. 2.

LITERATURA PRZEDMIOTU

- Barycz H., 1924, *Jan Mączyński, leksykograf polski XVI wieku*, „Reformacja w Polsce” III, s. 218–255.
- Encyklopedia katolicka*, 2012, red. naukowa S. Wilk, t. 16, Lublin.
- Encyklopedia powszechna Orgelbranda*, 1861, t. 8, Warszawa.
- Gierowski J.A., 1988, *Historia Polski 1505–1764*, Warszawa.
- Kiec O., 2015, *Historia protestantyzmu w Poznaniu od XVI do XXI wieku*, Poznań.
- Klemensiewicz Z., 2002, *Historia języka polskiego*, Warszawa, wyd. 8.
- Klemensiewicz Z., 1964, *O Janie Mączyńskim w czterechsetlecie jego dzieła*, „Język Polski” XLIV, nr 2, s. 65–75.
- Leksykon łacińsko-polski Jana Mączyńskiego: wybór tekstów – opracowanie*, 1996, oprac. H. Barycz, W. Kuraszkiewicz, I. Lewandowski, Lublin.
- Markiewicz S., 1982, *Protestantyzm*, Warszawa.

- Piotrowski T., 2012, *Słowniki języka polskiego*, w: *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin, wyd. 4, s. 601–618.
- Puzynina J., 1961, „*Thesaurus*” Grzegorza Knapiusza. *Siedemnastowieczny warsztat pracy nad językiem polskim*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Siekierska K., 1992, *Rzeczywistość w słownikach Knapiusza i Troca*, „*Prace Filologiczne*” XXXVII, s. 259–268.
- Smólkowa T., 2012, *Nowe słownictwo polskie*, w: *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin, wyd. 4, s. 397–404.
- Walczak B., 1991, *Słownik wileński na tle dziejów polskiej leksykografii*, Poznań.
- Walczak B., 1996, *Mały słownik etymologiczno-historyczny kacerstwa polskiego*, „*Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Literacka*” III (XXIII), s. 11–29.
- Wójcik Z., 2012, *Historia powszechna. Wiek XVI–XVII*, Warszawa, wyd. 12.

TEKSTY ŹRÓDŁOWE

- Bielski M., 1564, *Kronika...*, wyd. 3, Kraków, drukarnia M. Siebenaichera; on-line: <http://bc.dominikanie.pl/dlibra/doccontent?id=99> (dostęp: 2.06.2016).
- Matuszewicz M., 1986, *Diariusz życia mego*, t. 1, 1714–1757, oprac. B. Królikowski, Warszawa.
- Orzechowski S., 1563, *Rozmowa albo Dyalog około Exequucyey Polskiej Korony*, [brak miejsca wyd.]; on-line: <http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=3485> (dostęp: 2.06.2016).
- Zawisza K., 1862, *Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy, wojewody mińskiego (1666–1721) wydane z oryginalnego rękopismu i opatrzone przypiskami...*, Warszawa; on-line: http://www.wbc.poznan.pl/Content/7409/zawisza_k_pamietniki-228923.djvu (dostęp: 2.06.2016).

FROM EVANGELIC TO PROTESTANT. THE HISTORY OF LEXEMES IN THE POLISH LANGUAGE

Summary

Lexemes *Evangelic* and *Protestant* appeared in the Polish language in the middle of the 16th century. The name *Evangelic* was first used by Stanisław Orzechowski in the work *Rozmowa około egzekucyjej* of 1563. The name *Protestant* was created in connection with the protest of Martin Luther's followers at the Diet of Speyer and its only 16th century attestation comes from Marcin Kromer's work *Mnicha z dworzanimem rozmowa trzecia* of 1553. This lexeme also functioned in the meaning not related to religious issues but resulting from the Latin basis. A general name applied in the 16th c. in relation to the Reformation's followers was the lexeme *Evangelic* used, among others, by Bielski, Wujek or Skarga. At that time, apart from *Evangelic*, names reflecting internal diversity

of the movement were in use such as, among others, *luteran*, *luteryjan*, *luter*, *kalwinista*, *kalwinita*, *kalwin* or *auszpurczanin* as well as general names such as *konfesyjonista*. In subsequent centuries the lexeme *Protestant* popularized in the first non-religious meaning as a synonym of an opponent. Dictionary resource material from the 17th and 18th centuries concerning the above mentioned lexemes does not allow to claim whether they became synonyms already in the Middle Polish period. The process of semantic identification of the lexemes finished in the Modern Polish period, which is confirmed by both the Polish language dictionaries and the most recent Polish language included in the National Corpus of Polish. It appears that such identification is a result of expiration of the first sub-meaning of the lexeme *Protestant* as well as an effect of the manner of defining this lexeme involving separation of a religious meaning from specified historical events. When the lexemes appeared in the 16th century, the lexeme *Evangelic* prevailed whereas currently the lexeme *Protestant* is more popular.

Key words: Reformation, Evangelic, Protestant, 16th century lexis